

ORTA ASYA'DA ERKEN İSLÂMİ DÖNEM KAYRAK TAŞLARI (MEZAR TAŞLARI)

EARLY ISLAMIC TOMBSTONES IN CENTRAL ASIA

DOI: 10.33404/anasay.1111986

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

Muhlisahon RUSTAMOVA*

ÖZ

Türk İslâm sanat tarihi için önemli bir yere sahip olan mezar taşları, asırlar boyunca Türk kültürünü, inancını, gelenek ve kimliğini yansıtan eserler olmuştur. Özellikle Göktürkler döneminden itibaren sıkça görülmeye başlayan taş heykel ve balballar, Türklerin İslâm'ı kabul etmelerinden sonra İslâmî görünümle uygulanmaya devam ettirilmiştir. Karahanlılar döneminde yapılan mezar taşları, Orta Asya'da Karahanlıların hüküm sürdüğü tüm bölgelerde bulunmuş ve günümüzde eski mezarlıklarda, müzelerde, türbe hazirelerinde ve mescitlerde koruma altına alınmıştır. Bu makalede, Karahanlı Türklerinin mezar taşları, akademik çalışmalar ve saha araştırmaları üzerinden tespit edilerek taşların VII-XII. yüzyıllar arasındaki değişimi ve gelişimi ele alınmış, eserlerin günümüzdeki durumları ortaya konmuş ve Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan bölgelerine göre farklılık arz eden özellikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Göktürkler, Karahanlılar, Balbal, Kayrak Taşı, Mezar Taşı.

ABSTRACT

Gravestones have an important place in Turkish-Islamic art history. Gravestones have been artifacts that reflect Turkish culture, belief, traditions and identity for centuries. Stone sculptures and balbals, which have been frequently seen especially since the Gokturks period, continued to be applied by changing the appearance of tombstones with Islamic elements after the Turks accepted Islam. Tombstones made during the Karakhanid period have been found in all regions of Central Asia where they ruled today. Today, these tombstones are taken under protection in old cemeteries, museums, tombs and maşjids. In this article, the tombstones of the Karakhanid Turks were determined through academic studies and field studies. Gravestones VII – XII. The change and development between centuries are discussed. The current status of the works has been revealed. The features that differ according to the regions were evaluated.

Keywords: Central Asia, First Turkic Khaganate, Karakhanid, Balbal, Tombstone.

Giriş

Türk mezar taşları hem şekil ve işçilikleri bakımından sanatsal hem de Türk kültüründe ve inancında etnografik ve sembolik bakımdan da kıymetli eserlerdir (Oğuz, 1983, s. 9). Mezar taşlarından yola çıkılarak Türklerin yaşadıkları bölgeler, sosyal statüleri, siyasi yapıları, kültürleri ve inançları hakkında birçok bilgi edinmek mümkündür.

Türkler, kadim zamanlardan beri ölen insana ve ölüme büyük saygı göstermişler, hatta ölüye ve onun mezarına yapılan saygısızlığı büyük hakaret olarak kabul etmişlerdir. Bunun sebebi Türklerin İslâm'dan önce mensup oldukları Şaman dini ve bu inançtaki atalar ve analar kültü ile yakından ilgilidir, çünkü Şaman dininde ata ve anaların ruhlarının yaşadıklarına inanılmaktadır (Belli, 2003, s. 28).

Türklerde cenaze törenleri de çok önemlidir. Kadim Türkçede cenaze törenlerine “yuğ” denilmiştir. Yuğ kelimesi destanlarda ve sözel folklorda yer almakla birlikte Orhun Anıtları'ndaki metinlerde de görülmüştür (Belli, 2003, s. 28). Türklerde ölen kişinin arkasından ağlayan, matem tutan, saçlarını kazıyan, yüzlerini çizen insanlar hakkında destanlar yazılmış, kurgan ve köşklerde yuğ törenini anlatan tasvirler yapılmıştır. Örneğin Çin kaynaklarında, Türklerin

ölen kişi için bir mezar inşa ettikleri ve mezarın duvarlarına tasvir yaptıkları hakkında bilgiler mevcuttur (Kafesoğlu, 1992, s. 228). Özellikle Göktürkler zamanında kurgan ve köşk duvarlarında yansıtılan tasvirler dikkat çekicidir (Rustamova, 2019, 329). Bu sahneler, Türklerin ölen insana duydukları sevgi ve saygıyı, ölüm karşısında hissetmiş oldukları derin acıları, defnedilmeden önce yapılan vedalaşma törenini dramatik şekilde yansıtmaktadır. Örneğin, günümüzde Moğolistan sınırında yer alan ve Doğu Göktürlere ait olduğu tespit edilen bir kurgandaki (VII. yy.) arkeolojik kazılar sırasında 45 adet küçük heykel bulunmuştur. Bu buluntudaki figürler özenli bir şekilde hazırlanmış ve mavi, beyaz, bordo gibi çeşitli renklerde boyanmıştır. Kurganın içinde mezara giden koridorun duvarlarında da renkli boya ile Orta Asya steplerinde, bozkırlarında yaşayan benekli pars tasvir edilmiştir. Mezarın koridorundaki duvarlara tasvir edilen, ağacın altında ağıt yakan kadın figürü, sanki kurganda matem sürekliliğini yansıtmıştır (Rustamova, 2019, s. 330). Yine günümüzde, Tacikistan ve Özbekistan sınırındaki eski adı Pencikinet olan bölgede Batı Göktürlere ait bir saray kalıntısı bulunmuştur. Saraydaki duvarlardan birindeki görselde, revaklı yuvarlak çardak içinde musalla taşında ölen kişi ve onun etrafında gerçekleştirilen büyük yağ töreni tasvir edilmiştir (Bulatov, 1976, s. 44). (Görsel 1)

Türklerin vefat eden kişinin gömüldüğü mezar yerini yılın belli dönemlerinde ziyaret etme âdetleri vardı, bundan dolayı mezar yerinin belli olmasına önem veriyorlardı. Orta Asya geniş coğrafyaya yayılan ve iklim koşulları farklı olan bir bölge olduğu için, orada yaşayan Türk boyları çeşitli inançlara yönelmişlerdir ve bundan dolayı ölü gömme gelenekleri de birbirinden farklı şekillenmiştir. Ölülerin yüksek dağlara bırakıldığı (Belli, 2003, s. 13-31), kurganlara gömüldüğü (Çoruhlu, 2019, s. 67), ossuariumlara ölen kişinin kemiklerinin saklandığı (Kolçenko, 2007, s. 45), mezarın üzerine anıt heykel veya taş, ağaç gibi malzemelerden balbal ve heykeller dikildiği, mezarın üzerinin hafif yüksek çıkıntılı olarak yapıldığı örnekler mevcuttur. Eski Türklerden itibaren görülmeye başlayan anıt heykeller, özellikle Göktürkler döneminden itibaren yaygınlaşmıştır

Görsel 1. Pencikent Sarayı'nın Duvarlarından Birinde Tasvir Edilen Yas Töreni.

(Rustamova, 2019)

Göktürkler

Göktürkler (552-744) Türk adını kullanan ilk Türk imparatorluğu olup, Çin sınırlarından Karadeniz sahillerine kadar uzanan bir coğrafyayı yönetmiş bir Türk devletidir. Çok geniş bir coğrafyayı yönetim altına alan Göktürkler, Batı ve Doğu olarak ikiye bölünmüş ve bölgeyi bu şekilde idare etmişlerdir. Göktürkler Çin, Sâsânî ve Bizanslılar ile ekonomik, siyasi ve askeri ilişkiler kurmuşlardır. Orta Asya'daki tüm Türk boylarını bir araya getiren Göktürklerin en tanınmış hükümdarları Bilge Kağan ve Kültigin'dir. Günümüzde Moğolistan sınırlarında (Orhun Vadisi) bulunan dikili taşlar; Bilge Kağan, onun yakınları ve maiyetindekiler için yapılmıştır. Taşların ebedî olması temennisiyle onlara "Bengü Taşı" adını vermişlerdir. Göktürkler mezarlarına diktikleri taş ve anıtlara eski Türk alfabesi olan Runik harfler ile kitâbe yazmış ve bu alfabe ile yazı yazmak oldukça yaygınlaşmıştır (Klyashorniy, 1964, s. 44). Mezarlardaki anıtlara dikilen kitâbeler Türk edebiyatı ve tarihi açısından önemli olup, günümüze ulaşan kültür hazineleridir.

Göktürklerden geriye kalan en önemli üç eser Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Abideleridir. Moğol tarihçisi olan Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Gûşâ* (XIII. yy) adlı eserinde bu eserlerden bahsetmiştir. Çin kaynaklarında da bu anıtlar hakkında bilgi verilmiştir. Anıtlar, 1893'te Danimar-

kalı dilbilimci Vilhelm Thomsen tarafından yapılan araştırmada, Rus Türkolog Vasili Radlof'un da yardımıyla çözülmüştür (Ergin, 2002).

1962 yılında Çek ve Moğol arkeologlar tarafından incelenen anıtların saklandığı “mabet” denilen yapı 10x10 metre ölçülerinde olup, dıştan ise 13x13 metredir. Mabedin duvarları beyaz toprak ile sıvanmış ve kırmızı renk ile boyanmış, iç kısımda yer yer eski Türk yazı kalıntlarına rastlanmıştır. Mabedin merkezinde 4,4x4,4 metre ölçülerinde, sunak olduğu düşünölen yüksek bir platform ve platform ile duvarın arasında 1,8 metre çapında yuvarlak bir yol mevcuttur. Mabedin örtü sistemini 16 adet ahşap sütun taşır. Bunlardan 12 tanesi merkezde, 4 tanesi duvara yarı gömölü şekildedir. Mabedin 67x29 metre ölçülerindeki avlusu dikdörtgen şeklinde olup kapısı doğu yönündedir. Kapının iki tarafında birbirine bakan iki koç heykeli kalıntısı görölmüştür. Girişin 8 metre uzaklığında da mermerden yapılmış kaplumbağaya heykeli ve kapı ile mabedin arasında kılıç tutan erkek anıt heykel kalıntıları bulunmuştur. Mabedin içinde bulunan sunaklardan birinde kap kacaklar ile Tan Hanedanı'nın yazmış olduğu kaynaklara göre tarif edilen Kül Tigin ile eşine ait olduğu düşünölen heykel parçalarına rastlanmıştır (şer, 1966, s. 17). (Görsel 2- 3) Kül Tigin, başında kartal armalı büyük taçlı, badem gözlü ve yüz hatları keskin şekilde yontulmuştur (Aslanapa, 1989, s. 8). Başa takılan tacın altında topuz haline getirilerek saklanan saçı mevcuttur. (Görsel 2).

Eski Türk erkekleri, saçı kutsal sayar ve bu yüzden kesmezlerdi. Kaşgarlı Mahmut, uzun saçtan “ıduńçu saç” diye bahsetmiştir. Türkler uzun saçları örerlerdi veya topuz halinde toplarlardı, topuz saça “saç teginsük” derlerdi (Gülensoy, 1997, s. 1115). Mabedin dođu yönünde 3 km. uzunluğunda dizilmış olan tař heykeller vardır, bu heykellerden 169 tanesi günümüze ulaşmış olup, ilk zamanlarda daha fazla olduğu düşünölmektedir. Çünkü her bir anıt heykelin arasındaki mesafe 3 metre olduğuna göre, 3 kilometrelik alana kadar uzanan heykeller hesaplanırsa 1000 taneden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Anıt heykellerin yanı sıra biçimsiz şekilde yapılmış, mabedin etrafına dizilen ve öldürölen düşmanı sembolize edilen taşlar da mevcuttur (řer, 1996, s. 19). Anıtların ilki Bilge Kağan'ın Veziri Tonyukuk için 725 yılında, ikinci anıt Bilge Kağan tarafından kardeşi Kül Tigin için 732 yılında, üçüncüsü Bilge Kağan için ođlu tarafından 734 yılının kasım ayında (Taşağıl, 2018, s. 376) senesinde yaptırılmıştır. Mezar taşı üzerindeki kitâbede Bilge Kağan'ın Çinlilere karşı savaşları, yenilgileri ve VIII. yüzyılda tekrar devlet kurmaları hakkındaki tarihi olaylar anlatılmıştır (Arseven, 1970, s. 16). (Görsel 4- 5)

Görsel 2. Kül Tigin Heykelinin Başı (kul-tigin-heykelinin-basi | Okur Yazarıım (okuryazarim.com, Erişim: 2021).

Görsel 3. Kültigin'in Eşinin Heykelinin Fragmanı. (Aslanapa, 1989, s. 8)

Görsel 4. Bilge Kağan Kitâbesi (<https://yenidenergenekon.com/bilge-kağan-kitâbesi/> Erişim: 02.08.2022).

Görsel 5. Orhun Abideleri. (<https://forum-eurasica.ru/topic/3445>, Erişim: Temmuz,2021).

Balballar ve Anıt Heykeller

Geç Bronz çağından itibaren karşımıza çıkan balballar, Merkezi Asya başta olmak üzere Güney Sibirya'da yaşayan eski Türkler tarafından ölen şahsın anılması için mezarının yanına veya kurganların etrafına dikilen taş heykellerdir (Türker, 2009, s. 38) İskit döneminde sadece mezara değil, aynı zamanda anma ve özel törenlerin yapıldığı yerlere de dikilmiştir. Bununla birlikte Göktürkler zamanında kullanımı yaygınlaşan balballar, Orta Asya başta olmak üzere Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bu gibi anıt ve heykeller, ölen kişiyi bu dünyada sembolik olarak temsil eden araçlar olarak kullanılmıştır. Türkler mezarların üzerine diktikleri anıt ve balbalların karşısında saygı ile eğilerek onlara kurban sunmuşlardır (Efendiyev, 1980, s. 12).

Balbal kelimesi Türk alpi tarafından öldürülen düşmanı sembolize etmek için, onun mezarı etrafında dikilen taşlara denilse de, (Kızlasov, 2005, s. 697) Emel Esin, Türk alpieri için yapılan mezarlarda, savaşta öldürülen düşmanların ruhlarını temsilen “balbal” adında yontulmamış, sade tahta veya taşlar dikildiğinden bahseder (Esin, 1997, s. 6). Jean-Paul Roux da kendi eserinde buna benzer şekilde, öldürülen düşmanları temsil etmek için şekilsiz, yekpare, dikdörtgen taş dikildiğini, Ata diye adlandırılan tanınmış ve saygın ölüleri temsil etmek için ise gömüt heykeller olan balbalları diktiklerini söyleyerek bu ikisini birbirinden ayırt etmek gerektiğini vurgular (Roux, 1994, s. 35).

Anıt Heykellerin Tipik Özellikleri

Orta Asya bozkırlarına, eski yerleşik kentlere yayılan balbalların boyutları genellikle 40 cm ila 275 cm arasındadır. Balballar genellikle kadın ve erkek şeklinde yapılmıştır. Bu heykeller özellikle hükümdarlar, askerler, ozanlar, şamanlar, tabipler; toplumun önde gelen şahısları için dikilmiştir (Belli, 2003, s. 44). İnsan biçimi verilmeye çalışılan balballarda, ölen kişinin ruhunun yaşatılması ve “Ata Kültü”nün devam ettirilmesi amaçlanmıştır. Çin kaynaklarında Türklerin ölen şahıs için diktikleri heykeller hakkında, “... Mezarı yaptıktan sonra ölenin görünümünde ve yaşarken yaptıkları kahramanlıkları anlatan bir heykel dikerler...” diye bahsedilmiştir. Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin de “... Ebedi taşın süslenmesi için Çin Kağanından heykeltıraşlar getirttim ve heykeli yaptırtdım...” demiştir (Belli, 2003, s. 42).

Heykeller genel olarak bağdaş kurarak oturmuş veya ayakta olmak üzere iki tipte yapılmış olup, alt gövde kısımları sivriltilerek toprağa yaklaşık 30-50 cm. gömülmüştür. Alt kısmın sivri olması heykelin toprağa gömülmesini kolaylaştırmıştır. Anıt heykeller kompozisyon olarak sağ veya sol elinde kılıç, kupa, kuş, çiçek ve müzik aleti gibi

nesneleri tutmuş halde yapılmıştır (Şer, 1966). Görüntü olarak anıt heykellerin oldukça kaba yapıldığı ve plastik özellik taşımadığı göze çarpar. Anıt heykellerin yüz biçimleri incelendiğinde; yassı yüzlü, ince keman kaşlı, kaş altında iki nokta veya üçgen göz bebeği, paralel çentik veya badem biçimli gözler, tek veya iki düşey ince yapılı, ağza yakın burun, bir nokta veya iki paralel çizgili ağız, küçük çıkıntılı, baş kütleli ile birleşen, dudak altında T biçimli çene, üst ucu sivri, uzun ve dar, belirsiz kulak, yanağın hemen altında /c/ ve /o/ şeklinde belirtilen yanaklar, erkeklerde bıyık ve sakal, uzun örgülü saçlar görülür. Heykellerin saçları bazen tek bazen birkaç adet olmak üzere örgülü olup heykelin sırt tarafına uzun halde bırakılmıştır (Gülensoy, 1997, s. 117). Kıyafetleri sade olup genelde gösterişli kemer ile hareketlendirilmiştir. (Görsel 6-7) Bu tip insan biçimli balbalların üzerinde istisnalar hariç genelde yazı bulunmamaktadır.

Anıt heykeller için Türk destanlarında “balbal” denilmiştir. Balbal adı geçen destandan aşağıda örnek verilmiştir:

Son Öd

Ben Balbal, Gök Budunun bengü taşı

Bırakmadı çağılıtsı hala, Kılıçlar altında kırılan aynaların

Urulmuştu hani Tamgalı Say’a, Ama geçti geçmiş olan

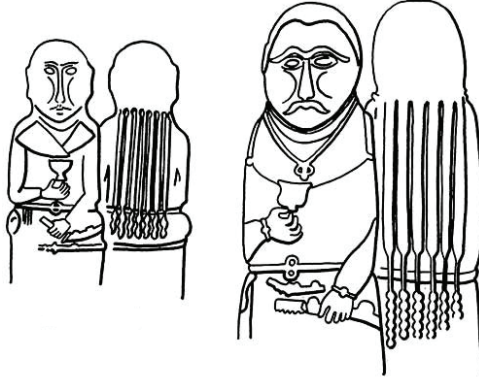
Rüzgâr sessizce esiyor katlanarak toprağa

Onlar gizlerini yüksek dağların kayalıklarına okudu

İşbu yırı bars yılında Türük Er Tigin urdu (Türker, 2009, s. 33-34).

Görsel 6. Şekil Anıt Heykeller. (Balballar) (Şer, 1996, s. 113).

Görsel 7. Anıt Heykel Örnekleri. (Balballar) (7. «Половецкие бабы» как старые надгробные изваяния наших предков XIV–XVI веков. Жанна д'Арк, Самсон и русская история (wikireading.ru), Erişim: Kadım, 2021).

Kitâbeli Anıt Heykel

Talas Şehri Lenin Köyü'nde bulunan kitâbeli bir anıt heykel ilginç özellikler taşımaktadır. Bu tür heykel örneklerine Türk kültüründe ender rastlanmaktadır. Heykelin çene kısmında Runik harflerden oluşan yazı mevcuttur. Anıt heykelin başı, Talas şehrine bağlı olan Lenin köyünde, eski bir kurganın yakınında bulunmuştur. Heykelin başı 13x10 cm. ölçülerindedir. (Görsel 8) Hey-

kelin tipik özelliğine bakılırsa sakalından hareketle bir erkeğe ait olduğu anlaşılmaktadır. Heykelin çenesinde bulunan yazının sivri uçlu bir alet ile oyularak yapıldığı düşünülmektedir. Yazının büyük kısmı tahrip olsa da önemli kısmı günümüze ulaşmıştır. Yazının okunaklı kısmında “...bu Han Atası” sözü yazılıdır (Djumagulov, 1987, s. 37). Ata kelimesi yukarıda bahsedildiği gibi Türklerin Ata kültürüne olan inançları ve saygısını yansıtmaktadır. Bu heykel, Türk kültüründe ölüye anıt dikme ve onu hatırlama geleneğinin somut örneği olması açısından önemlidir.

Görsel 8. Anıt Heykel ve Sakalındaki Runik Yazı. (Djumagulov, 1987, s. 55).

İslâm'dan Sonra Orta Asya'da Mezar Taşlarında Meydana Gelen Değişiklikler

Türkler İslâm dini ile tanıştıktan sonra İslâm öncesinde olan yuğ merasimleri, mezarlara anıt dikmek ve Ataları kutsamak gibi etkinlikler yasaklanmıştır. Çünkü bu ritüeller Allah'ın mutlak birliğine aykırı geliyordu. Öte yandan Türkler için çok önemli olan bu gelenekten tamamen vazgeçmek kolay olmamış, bundan dolayı ölü gömme âdetlerini ve kültürlerini İslâm'a göre şekillendirerek devam ettirmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda ölen kişinin mezarının kaybolmaması için ilk zamanlarda küçük biçimsiz taşlara Arapça kitâbeler yazmaya başlamışlardır.

Mezar taşlarına Orta Asya'da “kayrak taşı” denilmektedir. Kayrak taşları, Türk Müslüman kültürünün özgün eserleri olarak VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'nın farklı bölgelerinde görülmeye başlar. Örneğin, ilk dönem kayrak taşları en çok Kırgızistan, Kazakistan olmak üzere Türkmenistan ve Özbekistan'ın Semerkant, Buhara ve yukarı Zerefşan bölgelerinde görülmektedir. Bu bölgeler İpek Yolu'nun geçtiği ana yollar olup, aynı zamanda Karahanlıların hüküm sürdüğü şehirlerdir. Araştırmacı Vyatkin 1979 yılında, Kayrak taşlarının Karahanlıların İslâm dinini benimsemelerinden sonra ortaya çıktığını söylemiştir. M. Masson ise kayrak taşlarının anıt heykellerden esinlenilip İslâm'a uygun şekle getirilerek İslâm'dan sonra da Türkler tarafından ölen kişinin mezarına dikilmeye devam devam edildiğini belirtir (Dodhocyeva, 1983, s. 13). Boyut, malzeme ve tip olarak anıt heykellerin hazırlandığı malzeme ile benzerlik arz eden anıt heykellerin şekli değiştirilmiş, somut figür yerine cilalanmış taşın yüzeyine kitâbe yazma devri başlamıştır. Bu bağlamda, ata ruhuna inanan Türkler, daha sonra din adamlarına duydukları sevgi ve saygıdan dolayı onlara da mezar anıtı dikmişlerdir. Karahanlılar da din adamları, hükümdar ve ulemâya duydukları saygıdan dolayı onların defnedildikleri yerlere türbe, medrese ve cami inşa etmişlerdir.

Yukarıda değindiğimiz gibi balbal yerine ölen hükümdar ve toplumun önde gelen şahısları için mezarlarına “kayrak taşı” ([https:// www. open.kg/about-kyrgyzstan/culture/epigraphy/33311-kayraki-s-severnogo-berega-oz-issyk-kul.html](https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/culture/epigraphy/33311-kayraki-s-severnogo-berega-oz-issyk-kul.html);Erişim: 02.08.2022) olarak adlandırılan mezar taşları yapılmıştır. Kayrak taşlarının tipik özellikleri tıpkı anıt heykeller gibi tek parçalı yontulmuş ve cilalanmış taştan yapılmasıdır. Tek parçalı taşa dikdörtgene yakın şekil verilip üst kısmı yuvarlak biçimde yapılarak etrafına sade düz çizgi, ya da kıvrımlı bezemeler ile şerit çizilmiştir. Kayrak taşa anıt heykellerinde olduğu gibi insan şekli yapmak yerine Arap harfleri ile Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler, hadisler, ölen kişi hakkında kişisel bilgiler, şahsı aşırı öven medihler ve ölüm tarihi gibi bilgileri içeren kitâbeler yazılmıştır. Bununla birlikte, bazı kayrak taşlarında Farsça şiir örnekleri görülmüştür. Her ne kadar anıt heykel dikmek yasaklansa da mezarlara taş heykel dikme geleneğinin XIII. yüzyılın sonuna kadar bazı Türk boyları tarafından devam ettirildiğine dair örnekler mevcuttur. Bununla ilgili Oktay Belli, 1253 senesinde Fransa'dan Orta Asya'ya giden heyet arasındaki bir rahibin Kuman Türkleri (XI-XIV) hakkında “... Kumanlar ölümlerinin üzerine büyük bir tümsek yaparlar, bu tümseğin üzerine yüzü doğuya dönük ve elinde

göbeği hizasında bir kadeh tutan bir heykel dikerler...” dediğini aktarmıştır. (Görsel 9) Selçuklu döneminde Anadolu’da Elazığ ve Denizli’de bulunan eski balbalları bir başka örnek olarak verebiliriz (Belli, 2003, 46). (Görsel Görsel 10-11).

Görsel 9. Kumanlar Tarafından Yapılan Anıt Heykel (Kumanlar - Vikipedi (wikipedia.org), Erişim: 09.09.2021).

Görsel 10. Teslim Abdal Köyü Mezarlığında Bulunan Anıt Heykel, (<https://galeri.uludagsozluk.com/r/elaz%C4%B1%C4%9F-baskil-teslim-abdal>, Erişim: 11.08.2021).

Görsel 11. Denizli’de Bulunan Anıt Heykel, (<https://www.denizligazetesi.com/denizlinin-uzun-sacli-mezar-taslari-makale,71527.htm>, Erişim: 11.08.2021).

Orta Asya’da Bulunan Erken Dönem İslâmî Mezar Taşları (Kayrak Taşları)

Günümüzdeki Türkmenistan’da bulunan erken dönem kayrak taşlarına kısmen benzerlik arz eden mezar taşları İstanbul’da bulunan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nde korunmaktadır. Müzede Emevi ve Abbasi dönemi mezar taşları korunmaktadır. Mezar taşları kare ve dikdörtgen şeklinde, taş malzemeden yapılmıştır ve kûfî hat ile kitâbesi yazılmıştır. Mezar taşlarının kitâbelerinden VIII-IX. yüzyıla ait oldukları anlaşılmaktadır. Bezeme olarak kare çerçevesi, rûmî motifli, sarmaşık gülbezekli örnekler karşımıza çıkmaktadır (İbrahim Paşa Sarayı (<https://ibrahimpasasarayi.blogspot.com/2009/10/mezar-kitabesi-abbasi-donemi-h.html>; Erişim:04.08.2022)). Emevi ve Abbasi dönemi mezar taşları ile günümüzdeki Türkmenistan sınırlarında bulunan erken dönem mezar taşları, dikdörtgen yapıları ve yazı karakterleri bakımından birbirine benzerlik arz etmektedir. Ancak müzedeki eserler ile ilgili akademik çalışma şimdilik bulunamadığı için detaylı olarak incelenememiştir. Dolayısıyla bu bilgi daha sonra yapılacak araştırmalar için burada ön çalışma mahiyetinde verilmiştir.

Bu bölümde Orta Asya’da yapılan erken dönem kayrak taşları (mezar taşları) ele alınacaktır. Katalogdaki eserler çeşitli bilimsel kaynaklarla birlikte saha çalışmasında elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Bu bağlamda, bu çalış-

mada coğrafi olarak Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da bulunan kayrak taşları ele alınmıştır. Kayrak taşlarının şekli, malzemesi, kitâbesi, tarihi, taşların üzerindeki şahısların kimlikleri hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda kitâbelerin Arapça, Farsça yazısı verilmiş ve Türkçeye çevirisi yapılmıştır.

1. Türkmenistan'daki Kayrak Taşları

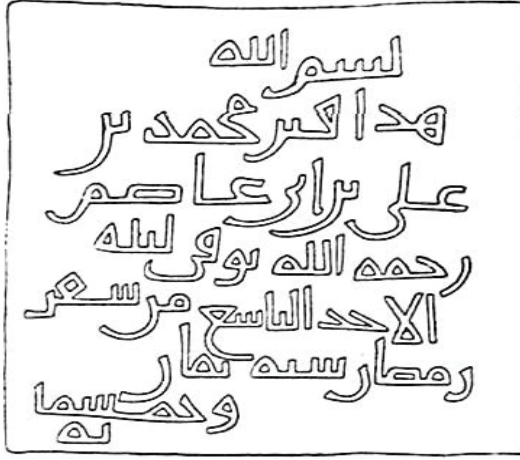
Masson, Türkmenistan'ın Merv şehrinin yakınlarında bulunan eski bir mezarlıkta XI-XII. yüzyılda yapılan 10'dan fazla mezar taşı bulmuştur. Bunlardan 4 adedi günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olup, diğer taşlar fragmanlar halindedir. Masson, mezar taşlarının karakteristik özelliklerini şu şekilde anlatmıştır: Dikdörtgen ve kareye yakın şekilli, 25-50 cm ölçülerinde, pişmiş tuğladan yapılmış ve kitâbesi kûfî hat ile yazılmıştır. Masson, mezar taşı kitâbelerinin önce Arapçasını okumuş sonra yazıları Rusçaya tercüme etmiştir (Masson, 1953, s. 20).

Katalog/ Örnek No: 11.

1. Görsel No:
2. Tarih: Hicri 9 Ramazan 508. Miladi 6 Şubat 1115
3. Ölçüler: 20 - 26 cm
4. Malzeme : Taş
5. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. 7 Satır
6. Kitâbenin Dili: Arapça
7. Kitâbe Metni:

بسم الله، هذا قبر محمد بن/ علي بن عاصم/ رحمه الله توفي لله/ الأحد التاسع من شهر/ رمضان سنة ثمان و خمسمائة
ي

8. Tercüme: “Allah'ın adıyla. Bu Muhammed b. Ali b. Ebu Asım'ın kabridir. Allah onu affetsin. Ramazan ayının 9'unda pazar akşamı vefat etti. Ölüm tarihi 508. (6 Şubat 1115).”

Görsel 12. Muhammed b. Ali b. Ebu Asım'ın mezar taşı (Masson, 1953, s. 22).

Katalog/ Örnek No: 2

9. Görsel No: 12

10. Tarih: Hicri 1 Rebi'... 545. Miladi Haziran Temmuz 1150.

11. Ölçüler: 25 - 30 cm.

12. Malzeme : Taş.

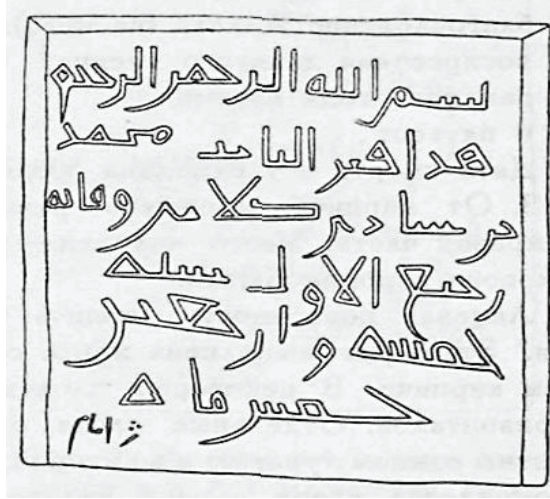
13. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. 6 Satır.

14. Kitâbenin Dili: Arapça.

15. Kitâbe Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم/ هذا قبر النابيه محمد/ بن شادي كلابي وفاته/ ربيع الاول سنه خمسسه و اربعين
خمسسه ماه

16. Tercüme: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu mübarek Muhammed’in kabridir. Şadi Külabin’in oğlu. Rebiülevvel ayının birinde 545 yılında vefat etmiştir.” (Haziran-Temmuz 1150)

Görsel 13. Şâdi Külâbîn'in oğlu Muhammed'in Mezar Taşı (Masson, 1953, s. 23).

Katalog/ Örnek No: 3

17. Görsel No: 13.

18. Tarih: Hicri Recep 589. Miladi Mart - Nisan 1202.

19. Ölçüler: 25 - 45 cm.

20. Malzeme : Taş.

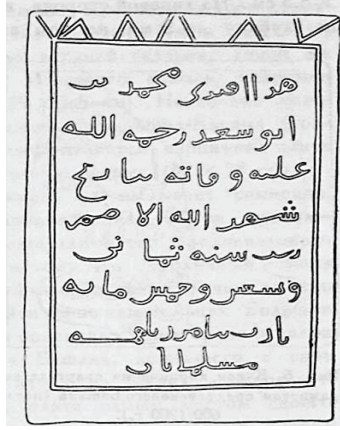
21. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. 8 satır.

22. Kitâbenin Dili: Arapça.

23. Kitâbe Metni:

هذا قبري محمد بن/ ابو سعد رحمه الله/ عليه وفاته بتاريخ شهر الله الاصم/ رسد سنة ثمانى و تسعين و
خمسه مائه يا رب بيا مرز باهمه مسلمانان

Tercüme: "Bu Muhammed b. Ebu Sa'd'ın kabridir. Allah ona merhamet eylesin, 589 yılında Recep ayına ulaşıldığında vefat etmiştir. Allah bütün Müslümanları affetsin." (Mart -Nisan 1202)

Görsel 14. Muhammed b. Ebu- Sa'd'ın mezar taşı (Masson, 1953, s. 24).

Katalog/ Örnek No: 4

24. Görsel No: 14.

25. Tarih: Yok.

26. Ölçüler: 25 - 25 cm.

27. Malzeme : Taş.

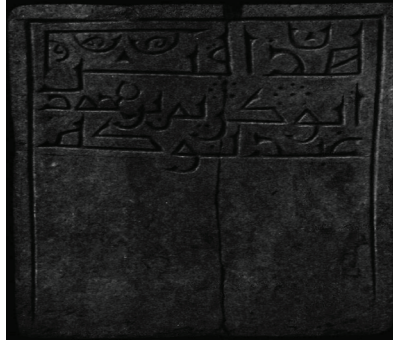
28. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. Satır 3.

29. Kitâbenin Dili: Arapça.

30. Kitâbe Metni:

مكون دبع دمحم نب ميرك وبا ربك اذه

Tercüme: “Bu Ebu Kerîm b. Muhammed Abdu Nuga'nın kabridir.

Görsel 15. Muhammed Abdu Nuga'nın Mezar Taşı (Masson, 1953, s. 25).

1. Özbekistan'daki Kayrak Taşları

Özbekistan'ın birçok bölgesinde erken dönem kayrak taşları bulunmaktadır. Taşlar türbelerin etrafında, cami ve mescitlerin avlularında ve müzelerde korunmaktadır. Özbekistan erken dönem kayrak taşlarını araştırmak için zengin bölge sayılır. Makalemizde Semerkant ve Buhara'da bulunan kayrak taşlarından örnekler verilmiştir.

Katalog/ Örnek No: 5

31. Görsel No: 15-16.
32. Tarih: VII - XI. yy.
33. Ölçüler: 30 - 70 cm.
34. Malzeme - Teknik: Cilalı Taş.
35. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfi. Satır 7.
36. Kitâbenin Dili: Arapça.

Kitâbe Metni:

هذا قبر

الأمير أبو المهاجر محمد بن عمران بن محمد بن الاحوص الأنصاري مكرشي رحمة الله عليه ونور مضجعه وغفر له

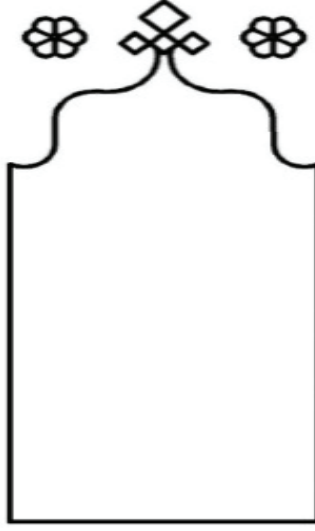
Tercüme: “Bu Emir Abu el-Muhacir Muhammed bin Imrân bin Muhammed bin el-Ehvas el-Ensârî Makraşî'nin mezarıdır. Allah ona merhamet etsin, yattığı yeri aydınlatsın ve onu affetsin.”

Özbekistan'ın Semerkant şehrinde bulunan Afrasiyâb Milli Müzesi'nde erken döneme ait (VII - XI. yy) kayrak taşı vardır. Kayrak taşı elips şekline yakın biçimde yapılmış olup, yüzeyi cilalanmıştır. Taşın baş kısmında iki rozet bezeme mevcuttur, bununla birlikte kemer şeklinde yapılmış olan kenar çerçeve ve çerçevenin merkezinde köşeli rumi bezeme ile hareketlendirilmiştir. Bezemelerin iç kısmında kûfî harfleri ile kitâbe yazılmıştır.

Kitâbeden vefat eden şahsın Muhacirlerden Muhammed b. el-Ehvas el-Ensârî olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda bu şahıs hakkında bilgi bulunamamıştır. Bununla birlikte sahabe olduğu isminden anlaşılmaktadır. Orta Asya'ya İslâm dinini yaymak için gelen sahabeler (Ayağan, 2004, s. 234) arasında olma ihtimali yüksek olan el-Ehvas muhtemelen Semerkant'ta şehit olmuş ve bu şehre defnedilmiştir. Sahabenin mezarına dikilen kayrak taşının malzeme ve kitâbedeki kûfî karaktere bakarak Karahanlı döneminde yapıldığı düşünülmektedir.

Görsel 16. Afrasiyâb Milli Müzesi'nde Bulunan Kayrak Taşı. (Yazarın Kişisel Arşivi).

Görsel 17. Afrasiyâb Milli Müzesi'nde Bulunan Kayrak Taşının Çizimi. (Yazarın Kişisel Çizimi).

Katalog/ Örnek No: 6

37. Görsel No: 17-18-19.

38. Tarih: H. Recep 563. Miladi Mayıs 1168.

39. Ölçüler: 13x48 cm.

40. Malzeme: Cilalı taş.

41. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. 7 Satır.

42. Kitâbenin Dili: Arapça.

43. Kitâbe Metni:

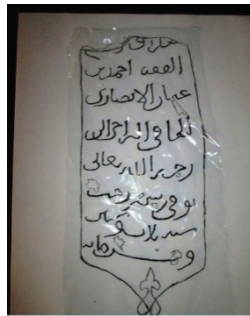
...توفي الفقيه أحمد الأنصاري/ الذي لجأ إلى رحم الله وعاد إليه / في شهر رجب (مايو ٨٦١١) عام ٣٦٥ هـ

Tercüme: "...El-Fâkih Ahmed el-Ensârî, Allah'ın merhametine sığınan ve ona geri dönen, H. 563 sene, Recep ayında vefat etmiştir. (Mayıs, 1168).

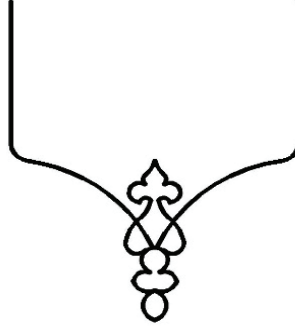
Açıklamalar: Özbekistan'ın Buhara şehrinde bulunan Molla Peyrevî adındaki mescitte yapılan onarım çalışmaları sırasında bir kayrak taşı bulunmuştur. Molla Peyrevî mescidinin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bahaeddin Nakşibendi'nin (ö. 791/1389) akranı olan Molla Peyrevî adını taşıdığı için yaklaşık XIII-XIV. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir (Suhareva, 1976, s. 220). Muhtemelen kayrak taşı daha sonradan bu mescide getirilmiş olabilir. Kayrak taşı uzman arkeolog Dr. D. Holov tarafından incelenmiştir. Bundan sonra yazının okunması için Taşkent Doğubilimi Enstitüsünde bulunan akademisyen tarihçi B. Aminov'a gönderilmiştir. Aminov kitâbeyi okumuş ve Özbek diline çevirmiştir (<https://xs.uz/uz/post/bukhoro-da-noyob-topilma-aniqlandi-unda-nimalar-yozilgan>, Erişim: 08.09.2021).

Görsel 18. Molla Peyrevi Mescidindeki Kayrak Taşı (<https://xs.uz/uz/post/bukhoro-da-noyob-topilma-aniqlandi-unda-nimalar-yozilgan>, Erişim, 08.09.2021).

Görsel 19. Kayrak Taşının Eskizi (<https://xs.uz/uz/post/bukhoro-da-noyob-topilma-aniqlandi-unda-nimalar-yozilgan>, Erişim, 08.09.2021).

Görsel 20. Molla Peyrevi Mescidindeki Kayrak Taşının Çizimi (Yazarın Kişisel Çizimi)

Kazakistan ve Kırgızistan'daki Kayrak Taşlar.

Katalog/ Örnek No: 7

44. Görsel No: 20.

45. Tarih: XII. yy.

46. Ölçüler: 40x55 cm.

47. Malzeme: Taş.

48. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfi. Satır 5.

49. Kitâbenin Dili: Arapça.

50. Kitâbe Metni:-

Kazakistan'ın güney bölgesinde bulunan Karaspan yerleşkesinde Baypakov'a göre XII. yüzyıla ait olduğu ileri sürülen bir kayrak taşı bulunmuştur (Baypakov, 2012, s. 103). Kayrak taşı görüntü açısından oldukça sade ve biçimsiz şekilde yapılmıştır. Kayrak taşı dikdörtgene yakın biçimdedir ve üzerine kûfi harfler ile kitâbe yazılmıştır. لال لوسر دمحم وه الال الال الال الال الال. Kitâbede “*Merhametli olan Allah'ın adıyla, O'ndan başka ilah yoktur; Muhammed onun elçisidir. Sayram Tuz...ka, tun*” kelimeleri okunabilmiştir.

Görsel 21. Karaspan Mezarlığında bulunan Kayrak Taşı (Baypakov, 2012, s. 103).

2. Kuzey Kırgızistan'da Bulunan Kayrak Taşları.

Katalog/ Örnek No: 7

51. Görsel No: 21.

52. Tarih: XII. yy.

53. Ölçüler: Bilinmiyor.

54. Malzeme: Cilalı Taş.

55. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 5.

56. Kitâbenin Dili: Arapça.

57. Kitâbe Metni:-

Goryaçeva yine Burana ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında üst kısmı sağlam şekilde günümüze ulaşan bir kayrak taşı hakkında bilgi vermiştir (Goryaçeva, 1983, s. 29). Kayrak taşının kitâbesinde “*bu kabir taşı... Allah... rahim... şeyh... el hac...zahit.... Selahaddin...*” gibi kelimeler okunabilmiştir.

Görsel 22. Burana’da Bulunan Kayrak Taşı (Goryaçeva, 1983, s. 29).

Katalog/ Örnek No: 8

58. Görsel No: 22.

59. Tarih: VI – XII.

60. Ölçüler:-

61. Malzeme: Taş.

62. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. Satır 8.

63. Kitâbenin Dili: Arapça.

Kitâbe Metni:

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم

شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِأَقْسَطِ أَلِهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ان الدين عند الله السلام و
صلي علي محمد النبي

Tercüme: “Kovulmuş şeytandan Rahman ve Rahim olan alemlerin Rabbine sığınırım. Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka ilâh yoktur (Âl-i İmrân Sûresi, Meal – Diyanet İşleri Başkanlığı). Şüphesiz ki Allah’ın nezdinde geçerli din İslâm’dır ve Muhammed (s.a.s) O’nun elçisidir...”

V. Bartold Kırgızistan’ın Issık-Köl ilinin kuzeyinde kalan Sazanovski köyünde bulunan eski mezarlıkta Arapça kitâbeli bir mezar taşı bulmuştur. Mezar taşıdaki kitâbede Kur’ân’ı Kerîm’den 3 / 18 Ayetlerinin yazıldığı tespit edilmiştir (Bartold, 1966, s. 340). Şekil olarak biçimsiz olan mezar taşının tarihi yoktur ancak Bartold yazı karakterine bakarak, eserin VI- XII. yüzyıla ait olduğunu söylemiştir (Kraçkovskaya, 1953, s. 16).

Görsel 23. Issık-Köl'de Bulunan Kayrak Taşı (Bartold, 1966, s. 339).

3. Özkent Türbelerinin İçinde Bulunan Kayrak Taşları.

Özkent şehrinde Karahanlılar döneminde inşa edilen üç türbe 1927 yılında Zasıpkin tarafından incelenmiş, türbelerin içinde 22 adet kayrak taşı bulup onların eskizini almıştır. Bu eskizler günümüzde Özbekistan'da Kültür Bakanlığı Anıt Koruma Başkanlığı dairesinde 16127-16141 numaralı envanterde korunmaktadır. 1970 yılında Özkent türbelerinin incelemek isteyen bir başka heyet kayrak taşları yerinde bulamamıştır. Günümüzde taşların nerede olduğu bilinmemektedir, dolayısıyla, taşların güncel resimleri elimizde yoktur. Araştırmacı Goryaçeva Zasıpkin'in çalışmalarından faydalanarak kayrak taşların eskizlerini incelemiş ve kitâbeleri Rusçaya çevirmiştir. Kitâbelerdeki tarihlere bakıldığında kayrak taşların IX-XX. yüzyıllar gibi geniş bir zaman dilimine ait olduğu tespit edilmiştir (Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 140). Bu taşlardan IX-XIII. yüzyıllar arasında yapılmış olanları malzeme, teknik ve içerik olarak inceleyeceğiz.

Katalog/ Örnek No: 9

64. Görsel No: 23-24.

65. Tarih: Hicri Rebîül-evvel 595. Miladi 14 Ocak 1199.

66. Ölçüler:-

67. Malzeme: Cilalı Taş.

68. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 8.

69. Kitâbenin Dili: Arapça.

70. Kitâbe Metni:

الله لطيف بعباده،

هذا قبر من انفق عمره في حصيله العلم و كسب المحامد و افني ايامه في احراز مكارم، الأخلاق و هو العبد الضعيف المقر بزنوبه المنتظر لرحمه ربه يوسف بن محمد بن محمد الارسكي الشاشي الملقب بنور الدين الكاتب اسكنه الله دار الجنان و خصه بصنوف الرحمه و الرضوان توفي ليله الرابع عشر من شهر ربيع الاول سنه خمسة و تسعين و خمسماء

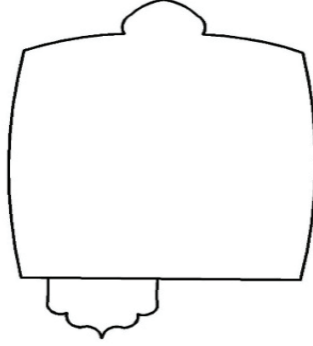
(Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 140).

Tercüme:

“Allah kullarına karşı lütufkârdır, bu hayatını ilim peşinde geçirmiş, günlerini şeref ve güzel bir ahlâk ile geçiren, saygılı kimsenin kabridir. O günahlarının farkında olan ve bundan dolayı Allah’ın merhametine sığınan aciz bir kuldu. Yusuf b. Muhammed b. Muhammed el-Ersekî eş-Şâî, Nurettin lakabı ile bilinen yazar, Allah ona cennetine alsın ve çeşitli iyiliklerde bulunsun. Rebîü’l-evvel ayının 595 senesinde gece vaktinde vefat etmiştir. (14 Ocak 1199).”

Görsel 24. Özkent Türbeleri içinde bulunan kayrak taşı (Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 140).

Görsel 25. Özkent Türbeleri İçinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi. (Yazarın Kişisel Çizimi).

Katalog/ Örnek No: 10

71. Görsel No: 25-26.

72. Tarih: Hicri 4 Şaban 601. Miladi 27 Mart 1205.

73. Ölçüler: -

74. Malzeme: Cilalı Taş.

75. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 9.

76. Kitâbenin Dili: Arapça.

77. Kitâbe Metni:

ربحنا ما قد منا/ خسرنا ما خلفنا

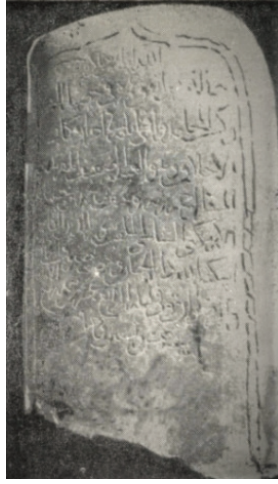
هذا قبر

الشيخ الأمام الاجل الورع الزاهد الحجاج رضي الدين مرضي الاسلام (!) والمسلمين والد الملوك
ناصر السلاطين فخر الامة جمال الامة مربى الغربا زاعر بيت الله الحرام افتخار الحاج و الحرمين ابي بكر بن
ابي سهل بن ابي القاسم غفر الله له والوالديه توفي ليلة الأحد الرابع من شهر شعبان سنة ١٥٦ اللهم اغفر له ولمن
زار قبره ودعا له بالمعزة والغفران امين رب العالمين. عمل شمس سمرقندي

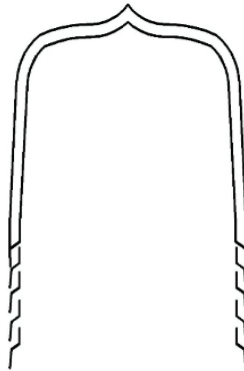
(Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 159).

Tercüme: “Sahip olduklarımızı kazandık / arkamızda olanı kaybettik

Bu İmamların şeyhi, takvalı, zahit, İslâm dinini ve Müslümanların muhtevası, Meliklerin babası, hükümdarların danışmanı, ümmettin gururu ve güzelliği, yabancıların hocası, Allah'ın mukaddes evini ziyaret eden, İftihar-ı Hac ve İki Mukaddes mescidin ziyaretçisi, Ebu Bekir b. Ebu Sehl b. Ebu'l-Kasım'ın kabridir. Allah onu ve onun anne babasını affetsin. Şaban ayının dördünde, pazar akşamı 601 senesinde vefat etmiştir. Onu ve kabrini ziyaret edip O'na teselli ve mağfiret dileyenleri bağışla, Amin, Alemlerin Rabbi. Şems Semerkandi'nin eseridir.” (27 Mart 1205).”

Görsel 26. Özkent Türbeleri İçinde Bulunan Kayrak Taşı (Goryaçeva ve Nas-tiç, 1983, s. 159).

Görsel 27. Özkent Türbeleri İçinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi (Yazarın Kişisel Çizimi).

Katalog / Örnek No: 11

Görsel No:27-28.

78. Tarih: Hicri Şevval 669. Miladi 22 Mayıs 1271.

79. Ölçüler:-

80. Malzeme: Cilalı Taş.

81. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfi. Satır 8.

82. Kitâbenin Dili: Arapça.

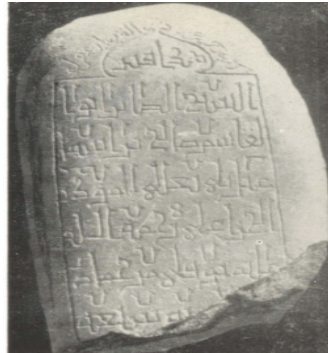
83. Kitâbe Metni:

هو الحي

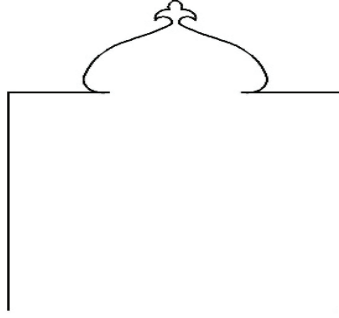
الذي لا يموت، هذا قبر الشيخ الإمام الاجل، الزاهد العابد العالم العامل شيخ الابرار، ملجا الاخرار
صفوة اهل الصفة العالم، با لشرية والحققة فخر الملة والدين اسوة، العابدين والمجاهدين محمد بن الحاجي
الزوزوني، طيب الله مرقد و عطر مشهده توفي ليله الجميع لعشر مضين من شوال سنة ثت مئة تسعة و ستين

(Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 149).

Tercüme: “Allah bâkidir. Bu çok saygın bir imamın kabridir. O takva ve bilgi sahibi, âlim, ahlaklı, yaşlı kimselerin velinimetini, onurlu, suffe ehlinin önde geleni, örnek şahsiyet, dürüst ve namuslu, tarikat, şeriat ve hakikat yolunu izleyen, İslam dini ve insanların gururu, inananlara güzel örnek olan, Muhammed b. el-Hac ez-Zevzenî'dir. Allah onun yattığı yeri yumuşak kılsın, mezarı güzel koksun. Şevval ayının 669. yılında gece vefat etmiştir. (22 Mayıs 1271).”

Görsel 28. Özkent. Kayrak Taşı (Goryaçeva ve Nastiç, 1983, s. 149).

Şekil 29. Özkent. Kayrak Taşın Çizimi. (Yazarın Kişisel Çizimi).

4. Ala-Buka İli'ndeki Şeyh Fâzıl Türbesi'nde Bulunan Kayrak Taşları

Kırgızistan'ın Ala-Buka adındaki şehrinde Safid Bulend adında bir ziyaretgah mevcuttur. Rivayete göre burada şehit düşen sahabelerin toplu mezarı vardır. Karahanlılar bu ziyaretgahın bulunduğu yere bir cami, türbe ve hankah inşa etmişlerdir. Böylece Safid Bulend yerli ve yabancı din adamlarının bir araya geldiği tasavvuf merkezine dönüşmüştür. Hazirenin olduğu yerde bulunan sahabe mezarlığının etrafına zamanla şeyhlerin, ulemanın, bilim adamlarının, tüccarların ve toplumun önde gelen kadın ve erkeklerin kabirleri eklenmiştir. (Rustamova, 2019, 428).

Mezarlık XIX. yüzyılda yok olmaya yüz tutmuş ve kayrak taşlar Şeyh Fazıl türbesinin içine taşınmıştır. Türbenin içinde sergilenen kayrak taşlarının bazıları sağlam şekilde, bazıları da fragmanlar halinde günümüze ulaşmıştır. Genellikle XII-XIII. yüzyıllara ait olan kayrak taşlar toplamda 14 adettir ve taşlardaki kitâbeler Arapça ve Farsça dillerinde yazılmıştır. Kitâbelerdeki bilgilere göre hükümdar, şeyh, âlim ve toplumun önce gelen insanları için yapıldığı tespit edilmiştir. (Görsel 29)

Görsel 30. Şeyh Fâzıl Türbesinin İçinde Bulunan Kayrak Taşları (<httpwww.photo.kggalereyaosnovnyekyrgyzstan-strana-turizma4172-mavzoley-shah-fazil>, Erişim, 2021).

Türbenin İçinde Bulunan Kayrak Taşları

Katalog/ Örnek No: 12

84. Görsel No: 30-31.

85. Tarih:-

86. Ölçüler:-

87. Malzeme: Cilalı Taş.

88. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 7.

89. Kitâbenin Dili: Farsça.

90. Kitâbe Metni:

الحجاج.

هذا قبر الغريب، در وقت گل سرخ مرا کم شده یار، بر سر زخم این دو دست و می‌گریم زار، با خاک همی گویم
خاکا زنه‌ار، آن یار و مرا نیکو دار. اللهم اغفر لك

Tercüme: “El-Haccâc.

Bu garib kabir

Güller çiçek açtığında soldu yârim,

Eşimin mezarında ellerim başımda ağlıyorum

Ey toprak sana diyorum a toprak

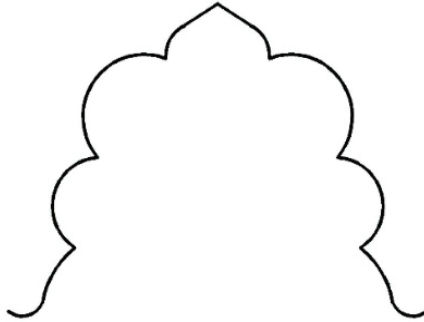
Bana bir iyilik yap ve yârime ...

Allah onu affetsin.”

Simetrik olmayan elips şeklinde yontulmuş kayrak taşın kenarlarına oyma tekniği ile kıvrımlı sade bezeme yapılmıştır Kitâbesi Fars dilinde yazılan kayrak taş günümüze sağlam şekilde ulaşmıştır.

Görsel 31. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşı. (Yazarın Kişisel Arşivi)

Görsel 32. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Katalog/ Örnek No: 13

91. Görsel No: 32.

92. Tarih:-

93. Ölçüler:-

94. Malzeme: Cilalı Taş.

95. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. Satır 7.

96. Kitâbenin Dili: Arapça.

97. Kitâbe Metni:

الشيخ الزاهد صاحب الكرامه مبارك راسحاق والملك

Tercüme: “Şeref sahibi Şeyh El-Zahit, Mübarek İshak ve Melik.”

Asimetrik elips şeklinde olan kayrak taşında kûfî harfleri ile Arapça kitâbe yazılmıştır. Mezar taşı günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır.

Görsel 33. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşı, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Katalog/ Örnek No: 14

98. Görsel No: 33.

99. Tarih: Hicri 2 Şevval 495. Miladi 10 Ağustos 1102.

100. Ölçüler:-

101. Malzeme: Cilalı Taş.

102. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Kûfî. Satır 11.

103. Kitâbenin Dili: Arapça.

104. Kitâbe Metni:

الله باقى

معين اعيان الاسلام واكرم الانام و اطعم الطعام وحج بيت الله الحرام و زار قبر محمد عليه السلام فرحمه الله وهو محمد بن محمود بن أحمد بن محمود بن أشعث بن منصور بن محمد بن أبي صالح بن أنزلي بن ارسلان المعروف بحجاج معين الصابوني غفره الله و اجداده وحفظ عن المكاره اولاده في الثالث وعشرين من شوال سنة أربع وتسعين وخمسمائة

Tercüme: “Allah bakidir. İslâm’ın ve önde gelenlerin yardımcısı, yaratılmışların halkın en değerlisi, yemek yediren. Allah’ın evine hacca gitti. Muhammed (a.s) kabrini ziyaret etti. Allah onu rahmet etsin. O Muhammed, Mahmud’un oğlu, Ahmed’in oğlu, Mahmud’un oğlu, Eş’az’ın oğlu, Mansur’un oğlu, Muhammed’in oğlu, Ebu Salih’in oğlu, Unzuli’nin oğlu, Hacccac diye bilinen Arslan’ın oğlu, Sabunî’nin yardımcısı, Allah ona ve onun ecdadına mağfiret buyursun ve evlatlarını her türlü kötülüklerden esirgesin. Şevval ayının 23, 495 senesinde vefat etmiştir. (10 Ağustos 1102)”

Üzerinde kûfî harfleri olan kayrak taşı şekil olarak dikdörtgene yakındır. Cilalanmış kayrak taşta kitâbenin dışında ek süsleme unsuru yapılmadığından dolayı oldukça sade görünümüne sahiptir.

Görsel 34. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taş, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Katalog/ Örnek No: 15

105. Görsel No: 34.

106. Tarih: Hicri Cemazeyilahir 650. Miladi Ağustos 1252.

107. Ölçüler:-

108. Malzeme: Cilalı Taş.

109. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 9.

110. Kitâbenin Dili: Arapça.

111. Kitâbe Metni:

هذا قبر

الشيخ الاجل الاكرم الامجد الاظهر الزاهد البارع الورع المتقي مجد الملة و الدين شيخ الاسلام و المسلمين مفتي الامة كاشف الغمة استاذ الائمة زبدة الانام مبين الحلال و الحرام ابن الشيخ الامام الهمام قوام السنة نظام الملة ناصر الشريعة أخطب الخطباء و هو ابن الشيخ الامام الافضل الاكمل نجم الحق والدين مفتي الخافقين الذي تلقن الفقه و النظر من صدر صدور العالمين برهان الملة والدين صاحب المحيط قدس الله ارواحهم و قد توفي مجد الدين هذا المسمي ناصر بن محمد بن احمد العثماني في جمادي الاخر سنة خمسين و ستمائة

Tercüme: Burası yüce, kerem sahibi, temiz, takva sahibi, kendi dalında ilim sahibi, İslâm ümmetinin ve dinin medâr-ı iftiharî, Şeyhü'l İslâm, ümmetin cehaletini giderici müftü, imamların hocası, insanların seçkini, helal ve haramı birbirinden ayı-

ran ve anlatan Nasır'ın kabridir. Onun babası büyük imam, sünnetin direği, milletin nizamı, şeriatın hâmisî, hatiplerin hatibidir. Onun dedesi büyük imam, şeyh, din ve hakkın yıldızı, doğu ve batının müftüsü, fıkıh ve nazari ilimleri döneminin en iyi hocalarından öğrenmiş, din ve milletin burhanı, geniş ilim sahibi olan Ahmed el-Osmanî'dir. Allah onların hepsinin ruhlarını ve makamlarını yüceltsin. Nasır oğlu Muhammed oğlu Ahmed el-Osmanî ismi ile müsemma Cemâzeyilâhir ayının 650 senesinde vefat etmiştir. (Ağustos 1252)”

Uzun elips şeklindeki kayrak taşı oldukça sadedir. Taşın kitâbe metni oyulmuş ince bir çizgi ile çerçevesiyle çevrilmiştir. Kitâbe nesih hat ile yazılmıştır.

Görsel 35. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taş, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Katalog/ Örnek No: 16

112. Görsel No: 35-36.

113. Tarih: Hicri Cemaziyelahir 664. Miladi Mart 1266.

114. Ölçüler:-

115. Malzeme: Cilalı Taş.

116. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 6.

117. Kitâbenin Dili: Arapça.

118. Kitâbe Metni:

هذا مرقد

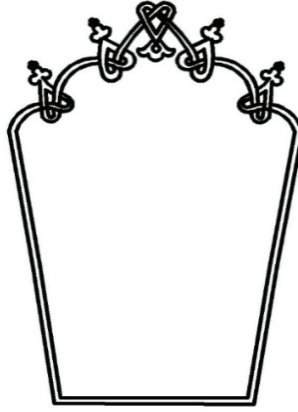
الشيخ الإمام الاجل العالم العابد الزاهد المتقي المجاهد المفتي قوام الملة و الدين افتخار الواعظين
 ناصح المسلمين مفخر العلماء مجمع الفضائل قانون الفقاهاة ابو المحمد محمد بن كاود الأسييد بلاني تغمده الله
 برحمته توفي في جمادي الاخر من شهور سنة أربع وستين وستماية

Tercüme: “Burası rahmetli müftü, âlim, ibâdet, zühd, takva, mücahit, müftü, dinin ve dinin kuvveti, hatiplerin gururu, Müslümanların nasihatçısı, Şeyh İmam'ın kabridir. Alimlerin gururu, fâzıl, fıkıhçı ve hukukçu Ebu'l-Muhammed Mehmed bin Kâud el-İsbid Bilâni, Allah ona rahmetine etsin. Cemazielâhir ayının 664 senesinde vefat etmiştir. (Mart 1266)”

Dikdörtgene yakın şekilde yapılmış olan kayrak taşında Arapça ile nesih kitâbe yazılmıştır. Kayrak taşı günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Taşın kenarları iki sıra olmak üzere oyma tekniği ile bitkisel süsleme ile bezenmiştir. Şeritler dilimli bir kemer oluşturmuş ve kemerlerin birleştiği yerlerde şeritler düğümlenmiştir. Düğümlerin üzerine de palmetler konmuştur. En üstteki kemerde ise düğüm ortaya atılarak diğerlerinden motif daha büyük tutulmuş ve kilit taşı görüntüsü verilmiştir. Ayrıca düğümün ucu alta atılarak palmet de aşağıya bakar vaziyette yerleştirilmiştir.

Görsel 36. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taş, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Görsel 37. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi, (Yazarın Kişisel Çizimi).

Katalog/ Örnek No: 17

119. Görsel No: 37-38.

120. Tarih: Hicri Ramazan 674. Miladi Şubat 1276.

121. Ölçüler:-

122. Malzeme: Cilalı Taş.

123. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 7.

124. Kitâbenin Dili: Arapça.

125. Kitâbe Metni:

هذا مرقد

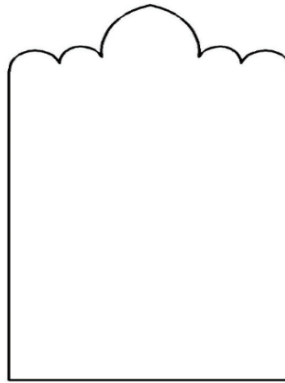
الشيخ الإمام الأجل انيس الفضلاء قدرة العارفين سيد السادة مرتع العز و السعادة جلال الدين المحدث و هو ابن الشيخ الإمام الهمام العالم الناسك فخر الحجاج في الارضين مفخر اولاد رسول رب العالمين و علاء الدين علي بن أبي الحسن بن أبي العقيل المكي نور الله ضريحه توفي في رمضان سنة أربع وتسعين وستمائة اللهم اغفر لمن كتب ولمن قراء و لمن نظر فيه و لمن قال امين رب العالمين

Tercüme: Burası çok şerefli imam şeyhin kabridir. O erdemli insanlar tarafından sevilen, ariflerin önderi, seyyitlerin önderi, saadet ve mutluluk kaynağı olan Celaleddin el-Muhaddis'in kabridir. Onun babası muhterem şeyh imam, zâhid ve âbid olan âlim, yer yüzündeki hacıların iftiharî olan alemlerin Rabbinin Elçisinin oğullarının gururu olan Alâeddin Ali b. Ebü'l-Hasan b. Ebü'l-Ukeyl el-Mekki'dir.

Allah Rahmetli şeyh Celeleddin el-Muhaddis'in kabrini nurlandırın. O Ramazan ayının 694 senesinde vefat etmiştir. Yâ Rab, bu kitâbeyi yazan müellifi, kitâbeye bakanları, okuyanları ve “Âmin yâ Rebbe'l âlemîn” diyenleri bağışla. (27 Şubat 1276).

Görsel 38. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taş, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Görsel 39. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi, (Yazarın Kişisel Çizimi).

Katalog/ Örnek No: 18

126. Görsel No: 39-40.

127. Tarih: Miladi. Hicri Recep 716. Eylül.1316.

128. Ölçüler:-

129. Malzeme: Cilalı Taş.

130. Yazı Nevi ve Satır Sayısı: Nesih. Satır 9.

131. Kitâbenin Dili: Arapça.

132. Kitâbe Metni:

133. هذا مرقد

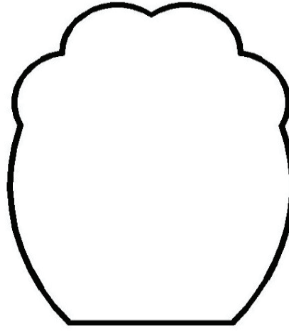
134. المجلس العالي شمس ... الاعالي بدر ... المعالي الشيخ الامام الاجل الافضل الاكمل الاظهر
الامجد مجمع الألفاظ و الفضائل ملجاء اصناف الافاضل شرف المعارف فخر المشاهير صدر الملة و الدين
مقرب الملوك و السلاطين واعظ الخلائف اجمعين محمد بن الشيخ الامام الهمام البارع الورع المتقي مولانا نجم
الحق و الدين الكرمني تغمده الله بالرحمة و الغفران و اسكنه بحبوحة الجنان توفي يوم الجمعة العاشر من شهر
الله الأصم رجب من شهور سنة ستة عشر و سبعمائة

Tercüme: “Burası yüce divandan, güneş gibi yüksekte olan, ay kadar rütbeli, ulu imam, temiz, mükemmel insan, birçok erdemli sıfatların kendisinde biriktirdiği, milletin ve dinin öncüsü, padişah ve sultanların sevgisini kazanan, tüm halifelerin vaizi Şeyh Muhammed’in kabridir. Onun babası iyi huylu, ilim ve takva sahibi ve haramdan kaçınan Mevlâna Necmü’l-Hak ve’d-din el-Kerminî’dir. Allah ona rahmet eylesin ve affetsin ve cennette en iyi yerini nasip eylesin. Merhum Recep ayının 716 senesinde cuma günü vefat etmiştir.” (Eylül 1316)

Kayrak taş düz olmayan elips şeklinde yapılmıştır. Taşın etrafında oyma tekniği ile dairelerden oluşan bitişik bezeme vardır. Taşta nesih ile kitâbe yazılmıştır.

Görsel 40. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taş, (Yazarın Kişisel Arşivi).

Görsel 41. Şeyh Fâzıl Türbesi İçerisinde Bulunan Kayrak Taşın Çizimi, (Yazarın Kişisel Çizimi).

Kayrak Taşların Değerlendirmesi

Bu çalışmada Türkmenistan, Özbekistan Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunan erken dönem mezar taşları bir araya getirilip ele alınmıştır. Bu üç bölgedeki mezar taşları hemen hemen aynı zaman diliminde yapılmasına rağmen şekil, desen ve içerik olarak farklılık arz ettiği görülmüştür. Örneğin, Türkmenistan'da bulunan mezar taşları, küçük boyutlu, köşeleri düzgün dikdörtgen şekilde işlenmiştir. Mezar taşlarının kitâbeleri de oldukça sadedir. İçerik olarak vefat eden şahsın ismi, onun için dua ve tarihçe yazılmıştır. Özbekistan'da bulunan kayrak taşları anıt heykeller gibi uzun elips şeklinde siyah taş malzemenen yapılmıştır. Mezar taşının kenarları oyma tekniği ile

bezenmiştir. Kitâbenin içeriği vefat eden şahsın ismi, onun dua isteği ve ölüm tarihi yazılmıştır. Kırgızistan'da bulunan kayrak taşları her bölgede farklı şekilde yapılmıştır. Buna göre Kuzey Kırgızistan'da bulunan kayrak taşlarının asimetrik ve özensiz yazılan kitâbeleri olan eserler iken, Özkent ve Ala Buka, Semerkant ve Buhara şehirlerinde bulunan kayrak taşlarının şekil, bezeme ve kitâbe içeriği bakımından daha özenli ve düzgün yapıldığı gözlemlenmiştir. Mezar taşları elipse yakın şekilde siyah taş malzemenle yapılmıştır, taşların kenarlarında oyma ve kazma tekniği ile yapılan geometrik ve bitkisel bezemeler vardır.

İlk dönem mezar taşlarında Kur'an'ı-Kerîm'den ayetler ve hadis sözleri, mevtanın adı ve ölüm tarihi yazılırken, Karahanlı döneminde kitâbenin içeriği daha da zenginleştirilmiştir. Allah'a övgü ile başlayan kitâbede ölen kişinin isim soy ismi, mesleği, yaptığı işler hakkında detaylı bilgiler verilmiştir, daha sonra onun ruhu için dua ve istiğfar dilenmiş ve ölüm ayı ve tarihi ile kitâbe sona ermiştir. Bazı mezar taşlarındaki kitâbe metinlerde abartılı övgüler tespit edilmiştir. Bununla birlikte Fars dilinde yazılan bir kayrak taşında şiir olarak yazılan kitâbe de bulunmuştur. Görüldüğü gibi mezar taşı geleneği sadece devam etmemiş yüzyıllar boyunca sürekli olarak şekil, bezeme ve kitâbe içeriği olarak gelişmeye devam etmiştir.

SONUÇ

Orta Asya Türklerinin inancında Ata kültü çok önemlidir. Türkler ölen kişiyi unutmamak ve onun ruhundan manevi destek almak umuduyla onlar için yas törenleri düzenlemiş ve mezar taşı dikmişlerdir. Bu gelenek özellikle Göktürkler döneminden günümüze çok önemli eserler bırakmıştır. Örneğin kurganla ve köşklerdeki duvar resimleri, ahşap ve taşlardaki balbal anıt heykelleri gibi zengin eserler yelpazesi karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Göktürkler döneminden itibaren anıtlara ve balballara figürün yanında kitâbe de yazılmaya başlamıştır. Orta Asya'ya VIII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan İslâm dinini kabul eden Türkler kabre anıt dikme kültürü devam ettirmek istemiş nitekim bunun sonucunda insan biçimli anıt heykellerin hazırlandığı ana malzeme olan dikdörtgen yontulmuş kayrak taşta Arapça ve Farsça harfler ölen kişi hakkında bilgiler içeren kitâbe yazmaya başlamışlardır. Kitâbelerde Kur'an'ı-Kerîm'den kısa ayetler, hadisler, vecize, atasözü, nesir, Farsça şiirler, temenni ve övgüler yazılmıştır. Böylece İslâm'dan önce kabre dikilen anıt heykeller, Türklerin Müslümanlığı kabul ettiklerinden sonra kitâbeli mezar taşına dönüşmüştür. Türkler, taş heykellerden vazgeçmişler ancak yazılı mezar taş geleneğini geliştirerek İslâm

kültürüne mezar taşlarını kazandırmışlar ve gittikleri her yere bu kültürü geliştirerek yaymışlardır. Bu örnekler Emevî, Abbasiler başta olmak üzere Anadolu'da daha da geliştirilerek estetik sanat eseri haline getirilmiştir.

Orta Asya'da Müslümanlar için ilk mezar taşları muhtemelen İslâm dinini yaymak için oralara gidip şehit olan sahabeler için yapılmıştır. Onların defnedildiği mezarlar zamanla cazibe merkezi olmuş ve bu mezarlara hükümdarlar başta olmak üzere Evliyalar, ulema ve din adamları defnedilmiştir. Böylece Orta Asya'nın birçok bölgesinde Ehl-i beyt, ulemâ, evliyâ ve hükümdarlar için inşa edilen türbeler, cami ve mescitlerin etrafında hazireler oluşmuştur.

Günümüzde Özbekistan'da ve Kırgızistan sınırlarında tespit ettiğimiz VI-XIII. yüzyıla ait olan birçok erken dönem kayrak taşları müze ve türbelerde korunmaktadır. Erken dönem Türk mezar taşlarının tipolojik, sanatsal ve yazı özellikleri akademik çalışmalar ve saha araştırmaları ışığında derlenmiştir. Yapılan çalışmalar sırasında mezar taşlarının bir kısmının bakımsız, restorasyona muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Özkent'teki mezar taşlarının günümüzde kaybolduğu ve hala nereye götürüldükleri bilinmemektedir. Bazı mezar taşlarının kitâbesinin okunmadığı ve envantere alınmadığı görülmüştür. Orta Asya'da müze, türbe ve mescitlerde bekletilen erken dönem mezar taşlarının sistemli bir şekilde kayıt altına alınmamış, hepsinin kitâbesi okunmamıştır. Akademik çalışmalar bölgesel yapılmış ve bundan dolayı kronolojik bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir.

Mezar taşları Türk İslâm Kültürü, tarihi, ekonomisi, sosyal yapısı, demografisi ve edebiyatı gibi birçok yelpazede bilgi ve belge içeren önemli eserlerdir. Mezar taşlarının üzerindeki ayetler, hadisler, dualar, şiirler ve methiyeler Türk inancını, edebiyatını, folklorda ne şekilde kullanıldığının yansımalarıdır. Ayrıca mezar taşlarına oyma ve kazıma tekniği ile yapılan kitâbeler hat sanatının, bitkisel ve geometrik bezemeler de süsleme sanatının gelişimini gösterir. Dolayısıyla mezar taşları Türk inancında ve kültüründe önemli eserlerdir.

Etik Beyan

“Orta Asya'da Erken İslâmî Dönem Kayrak Taşları (Mezar Taşları)” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale,

Etik Kuralları Yayın Etiği Komitesinin (Committe on Publication Ethics -COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

KAYNAKÇA

- Arseven, C. E. (1970). *Türk Sanatı*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitâbevi.
- Ayağan, B. (2004). Arabov Pohod Srednyuyu Aziyu. *Kazahstan. Natsionalnaya Ensiklopediya*, c. I. Almatı.
- Bartold, V. (1966). *Soçineniya*, c. IV. Moskova: Nauka Yayınlar.
- Baypakov, K. M. (2012). *İslamskaya Arheologičeskaya Arhitektura i Arheologiya Kazahstana*, Almatı.
- Belli, (2003). *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bulatov, M. (1976). *Mavzoley Samanidov – Jemçujina Arhitekturi Sredney Azii*, Taşkent.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Djumagulov, Ç. (1987). *Epigrafika Kırgızii*, Frunze.
- Dodhökayeva, L. (1983). K Voprosu Proishojdeniya Kayrakov. *Tezisi Dokladov Vsesoyuznoy Nauçnoy Konferensii Kultura i İskusstv Kırgızii*, Leningrad: A.N. Kg. SSR, Vıpusk 2.
- Efendiyev, R. (1980). *Daşlar Danışır*. Bakü: Kençlik Yayınları.
- Ergin, M. (2002). *Orhun Abidleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (1997). *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*. Ankara: AKM Yayınları.
- Goryaçeva, V. D. (1983). *Srednevekoviye gorodskiye tsentri i arhitekturnıye ansambli Kırgızii*, Frunze: İlim Yayınları.
- Goryaçeva, V. D. & Nastiç. V. N. (1983). Epigrafiçeskiye Pamyatniki Uzgenâ XII-XX vv. *Kırgızıya Pri Karahanidah*. Frunze: İlim Yayınları.
- Gülensoy, B. (1997). Kaya-Duvar Resimleri, Fresk ve Balballarda Eski Türk Tipi Figürleri. *ERDEM Dergisi*, Sayı 27. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Asya Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Dünyası El

Kitabı, Ankara.

Karcaubay, S. (Ocak, 2013). Göktürk'ün Toprak Halkı. *Atlas Dergisi*. Sayı 238.

Kızlasov, İ. (2005). Balbal. *Bolşaya Rosiyskaya Ensiklopediya C. II*. Moskva.

Klyaştorıny, S. (1964). *Drevnetyurkskiye runičeskiye Pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*. Moskova: Nauka Yayınları.

Kolçenko, V. (2007). Novoye Ob Ossuariyah v Çuyskoy Dolini. *MİAK Dergisi*. Sayı II. Bişkek.

Kraçkovskaya, V. A. (1953). V. V. Bartold-Numizmat i Epigrafist. *Epigrafika Vostoka Dergisi*. Sayı VIII. Leningrad: A.K. Yayınları.

Kuşoğlu, Z. (1984). *Mezar Taşlarında Huve'l – Bâki*. İstanbul: Renkler Matbaacılık.

Oğuz, B. (1983). *Mezartaşında Simgeleşen İnançlar*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı.

Masson, M. E. (1953). Srednevekoviye Namogilniye Kirpiçi iz Mariyskogo Oazisa. *Epigrafika Vostoka Dergisi*. Sayı VIII. Leningrad: A.K. Yayınları.

Roux, J. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev. Aykut K. İşaret Yayınları.

Roux, J. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitikler ve Hayvanlar*. çev. Aykut K. Kabalcı Yayınları.

Rustamova, M. (2019). *Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.

Suhareva, O. (1976). *Kvartalınaya Obşına Pozdnefeodalnego Goroda Buharı*. Moskova: Nauka Yayınları.

Samsakçı, M. (2015). *Türk Mezar Taşı Edebiyatı*. Kitâbevi Yayınları.

Şer, A. (1966). *Kamennoye İzvayaniya Semireçya*. Moskova: Nauka Yayınları.

Taşoğlu, A. (2018). *Gök – Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Türker, C. H. (2009). *Yenilgiler Balbalı*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Yakob, A. (1966). *Kamenniye İzvayaniye Semireçya*. Leningrad: Akademiya Nauk Yayınları.

İnternetten alınan kaynaklar.

Kül Tigin Heykelinin Başı (kul-tigin-heykelinin-basi | Okur Yazarım (okuryazarim.com, Erişim: 2021).

Bilge Kağan Kitâbesi (<https://yenidenergenekon.com/bilge-kagan-kitâbesi/> Erişim: 02.08.2022).

Orhun Abideleri. (<https://forum-eurasica.ru/topic/3445>, Erişim: Temmuz,2021).

Anıt Heykel Örnekleri. (Balballar) (7. «Половецкие бабы» как старыя надгробныя изваяния наших предков XIV–XVI веков. Жанна д’Арк, Самсон и русская история (wikireading.ru), Erişim: Kadım, 2021).

Kumanlar Tarafından Yapılan Anıt Heykel (Kumanlar - Vikipedi (wikipedia.org), Erişim: 09.09.2021).

Teslim Abdal Köyü Mezarlığında Bulunan Anıt Heykel, (<https://galeri.uludagsozluk.com/r/elaz%C4%B1%C4%9F-baskil-teslim-abdal>, Erişim: 11.08.2021).

Denizli’de Bulunan Anıt Heykel, (<https://www.denizligazetesi.com/denizlinin-uzun-sacli-mezar-taslari-makale,71527.htm>, Erişim: 11.08.2021).

Molla Peyrevi Mescidindeki Kayrak Taşı (<https://xs.uz/uz/post/bukhoroda-noyob-topilma-aniqlandi-unda-nimalar-yozilgan>, Erişim, 08.09.2021).

Kayrak Taşının Eskizi (<https://xs.uz/uz/post/bukhoroda-noyob-topilma-aniqlandi-unda-nimalar-yozilgan>, Erişim, 08.09.2021).

Şeyh Fâzil Türbesinin İçinde Bulunan Kayrak Taşları (<httpwww.photo.kggalere-yaosnovnyekyrgyzstan-strana-turizma4172-mavzoley-shah-fazil>, Erişim, 2021).